

Realization of the principle of security in criminal proceedings

Реалізація принципу гарантованості у кримінальному провадженні

Grigoriy Mamka

Key words:

principles of legal process, security of criminal proceedings, legal safeguards in criminal procedure, measures of criminal procedural coercion, guarantee of the rights of the personality in criminal procedure.

Ключові слова:

принципи юридичного процесу, гарантованість кримінального провадження, правові гарантії у кримінальному процесі, заходи кримінального процесуального примусу, гарантії прав особи у кримінальному процесі.

Постановка проблеми. Серед принципів юридичного процесу є ті, які характеризують, насамперед, співвідношення матеріального і процесуального права, а також ті, що характеризують безпосередньо сам процес, форму його організації та здійснення.

До останніх, за визначенням А.М. Колодія, належать принципи демократичності, неодноманітності, антибюрократичності, законності, надійності процесу, доступності, раціональності, послідовності, гарантованості¹.

Так, принцип гарантованості юридичного процесу полягає у тому, що останній, як одна із гарантій реалізації норм права, потребує різних засобів, що забезпечуватимуть його. Вони можуть бути юридичними, матеріальними, організаційними, ідеологічними та ін. У свою чергу, юридичні засоби забезпечення функціонування юридичного процесу можна диференціювати на засоби і заходи правового примусу та засоби і заходи процесуального «самозахисту». Останні є процесуально-специфічними й охоплюються, наприклад, такими заходами, як визнання угоди недійсною, ненастання юридично-значимого результату, невиникнення суб'єктивного права і т. ін.²

Кримінальний процес є частиною державного механізму і є динамічною системою соціального типу. Відповідно до класифікації систем за складністю, кримінальний процес відносять до групи, що характеризується максимальним рівнем наявності цієї ознаки. Безперечно, кримінальний процес як система ніколи не буде досконало вивченим і підданим точному і повному осмисленню. Доказом цьому є багато теоретичних положень, що розробляються на рівні загальних проблем гуманітарних наук. Ситуацію ускладнює висока динамічність елементів системи кримінального процесу, їх змістовне перетворення, підґрунтям чого стають політичні, економічні, соціальні та інші процеси. Це призводить до постійних змін якості цієї системи, як у напрямі поліпшення, так і погіршення [2, с. 34]³, впливає на її гарантованість.

Внаслідок цього норми КПК України, що встановлюють доволі високий рівень гарантій доступу до правосуддя, прав і свобод учасників кримінального провадження, у правозастосовній практиці реалізуються складно або й взагалі не реалізуються через певну архаїчність правосвідомості суб'єктів правозастосування. Цьому також сприяють і деякі зміни та доповнення, що вносяться у кримінальне процесуальне законодавство і стосуються як самої процесуальної діяльності, так і правового статусу суб'єктів її здійснення.

Деякі з них, незважаючи на задекларовані мету та завдання щодо удосконалення практики здійснення кримінального провадження за тим чи іншим напрямом, входять у внутрішньосистемні суперечності з нормами й інститутами, вже встановленими в КПК України. Ситуація, що складається внаслідок цього, не вирішує проблеми, на вирішення яких наче б то були спрямовані внесені зміни, натомість вносить супе-

¹ Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права (методологічний аспект): дис. ... док. юрид. наук: 12.00.01, 12.00.02. Київ, 1998. С. 204.

² Там само. С. 205.

³ Журба А.І. Ієрархічність спрямування системи кримінального судочинства України. Правничий часопис Донецького університету. 2013. № 2. С. 34.

речність у правозастосовну практику, робить її окремі механізми неефективними через неналежне забезпечення принципу гарантованості юридичного процесу у кримінальному провадженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципам права загалом, як і кримінального процесуального права зокрема, а також окремим проблемам правозастосовної практики у цій сфері, у т. ч. й у питаннях гарантованості, приділяється достатньо уваги у навчальній і науковій літературі. У теорії, науці кримінального процесу ця проблематика незмінно висвітлюється у відповідних розділах підручників, навчальних посібників, присвячених їй і окремі монографічні дослідження, як у контексті системи принципів кримінального процесу загалом, так і у розрізі дослідження окремих із них (зокрема С.А. Альперта, А.В. Гриненка, Ю.М. Грошевого, А.Я. Дубинського, Т.М. Добровольської, П.М. Давидова, І.Л. Зінченко, Г.К. Кожевникова, А.В. Кочури, О.П. Кучинської, О.А. Кучинської, Л.М. Лобойка, В.Т. Маляренка, М.А. Маркуш, М.М. Михеєнка, В.В. Навроцької, В.Т. Нора, Д.А. Пешего, В.О. Попелюшка, В.М. Тertiшника, В.М. Трофименка, Л.Д. Удалової, В.П. Шибіка, М.Л. Якуба, О.Г. Яновської та ін.).

У роботах цих та інших авторів засади (принципи) кримінального провадження (процесу) зазнали доволі широкого та різнобічного дослідження на різних етапах розвитку вітчизняної кримінальної процесуальної науки та практики.

Водночас слід визнати, що сучасні теоретичні уявлення про систему засад кримінального провадження усе ще перебувають на стадії активного методологічного й ідеологічного переосмислення. Дискусії тривають як щодо поняття та ознак засад кримінального провадження, їх системи, так і щодо особливостей реалізації на різних стадіях кримінального процесу. Багато авторів пропонують свою систему засад кримінального процесу, використовуючи різні, а то й однакові критерії, формуючи різні системи засад як за обсягом, так і за змістом.

Питання реалізації сформульованих теорією права принципів юридичного процесу у кримінальному провадженні, у свою чергу, не мають в Україні такої широти дослідження, а тому їх аналіз сьогодні слід визнати окремим актуальним напрямом наукових досліджень.

Вирішення цих питань вимагає наукового й емпіричного обґрунтування в межах всебічного поєднання усталених і нових підходів до реалізації принципів юридичного процесу, зокрема й принципу гарантованості, у кримінальному провадженні.

Мета статті – дослідження реалізації процесуального принципу гарантованості у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі питання гарантованості кримінального провадження, підвищення його ефективності, забезпечення прав, свобод і законних інтересів осіб під час його здійснення пов'язується з проблемою процесуальних гарантій. Залишаючись однією з найбільш важливих та актуальних у науці кримінального процесу, вона досліджується в різних аспектах і, насамперед, у контексті забезпечення виконання завдань кримінального провадження та дотримання прав, свобод і законних інтересів осіб, які беруть у ньому участь.

Зважаючи на те, що система процесуальних гарантій нормативно не визначена, у теорії та науці це питання залишається дискусійним. Це пов'язано з тим, що у наукових дослідженнях відсутня єдність думок про співвідношення т. зв. гарантій правосуддя та гарантій прав особи.

Умовно можна виділити два основні підходи. Прихильники першого зазначають, що гарантії прав особи та гарантії правосуддя співвідносяться як частина і ціле. Прихильники другого підходу в системі кримінально-процесуальних гарантій розглядають гарантії прав особи та гарантії правосуддя як окремі елементи вказаної системи, що не можуть бути ані протиставлені, ані ототоженні.

На наш погляд, слід підтримати позицію тих учених, які розглядають процесуальні гарантії прав особи та гарантії правосуддя як окремі елементи системи кримінально-процесуальних гарантій. Указані елементи не можуть бути ані протиставлені, ані ототоженні, ані розглянуті як частина і ціле. Необхідно розрізняти та спеціально досліджувати як проблему процесуальних гарантій правосуддя, так і проблему процесуальних гарантій прав особи (Л.Д. Кокорєв, В.З. Лукашевич, М.Я. Никоненко та ін.).

Гарантії прав особи, залученої до здійснення кримінального провадження, є насамперед засобом надійного захисту від незаконного обмеження прав учасників процесу, а також дозволяють виключити або звести до мінімуму слідчі та судові помилки. Гарантії здійснення правосуддя слугують правильному застосуванню закону та виконанню загальних завдань кримінального провадження.

Водночас не можна заперечувати, що у кримінальному провадженні є багато положень, які тією чи іншою мірою спрямовані на одночасне забезпечення інтересів особи та суспільства. Так, застосовуючи заходи кримінального процесуального примусу, у т. ч. запобіжні заходи, держава забезпечує інтереси суспільства у встановленні обставин вчиненого злочину та справедливому покаранні осіб, винних у їх вчиненні. Можливість використання процесуальних засобів примусової дії для вирішення завдань кримінального провадження є гарантією права потерпілого на відшкодування шкоди, завданої злочинцем.

Варто погодитися з твердженням про те, що гарантії можна розглядати окремо лише у статичній. У динаміці вони існують лише як система забезпечення прав особи, в якій у взаємозв'язку реалізуються права громадян, обов'язки посадових осіб, принципи кримінального процесу тощо⁴.

М.І. Капінус щодо цього зазначає, що передумова взаємодії окремих елементів системи процесуальних гарантій – єдина цільова спрямованість правового поля їх дії, тобто призначення кримінального судочинства. Основою ж взаємодії є багатофункціональний характер процесуальних гарантій, їх здатність одночасно забезпечувати рішення як основних, так і допоміжних завдань. І хоча кожна процесуальна гарантія має власне цільове призначення, у сукупності всі вони за допомогою охорони та захисту прав особи забезпечують досягнення цілей кримінального судочинства. Система процесуальних гарантій, як визначає М.І. Капінус, – це органічна цілісність процесуальних засобів і способів, які взаємодіють між собою у забезпеченні прав та законних інтересів учасників кримінального судочинства з метою реалізації призначення кримінального судочинства⁵.

Співвідношення гарантій прав особи та гарантій правосуддя не повинно бути орієнтовано на пріоритет однієї з підсистем гарантій. Систематизація кримінально-процесуальних гарантій, як свідчення їх узгодженості, є правовим компромісом інтересів особи та держави у сфері кримінального судочинства – вважає Т.Г. Фоміна⁶.

Особливу роль і призначення серед процесуальних гарантій у кримінальному провадженні, зокрема у контексті забезпечення реалізації принципу гарантованості, відіграють примусові заходи державно-правового впливу.

Слід зазначити, що у чинному КПК України, на відміну від КПК України 1960 р., законодавцем здійснена спроба систематизації усіх заходів кримінального процесуального примусу під назвою «заходи забезпечення кримінального провадження». Чинний КПК України присвятив їм окремий розділ (розділ II), у якому послідовно закріплені підстави та порядок застосування усіх видів заходів забезпечення кримінального провадження (глави 10–18).

Як вказує А.І. Журба, новий КПК України має багато нових процесуальних положень, що визначають механізми реалізації окремих процесуальних систем. Закономірності побудови кримінального процесу, порівняно з КПК України 1960 р., залишилися незмінними в багатьох структурних елементах судочинства. Змінився якісний підхід до реалізації системи. Найсуттєвішою трансформацією зазнав порядок застосування примусу в кримінальному судочинстві, який майже в повному обсязі підкорився слідчому судді. Але кожна нова система має пройти складний шлях свого становлення, теоретичного осмислення та виправлення помилок⁷.

Загалом, заходи кримінально-процесуального примусу є складовою частиною примусових засобів, які забезпечують виконання норм кримінального процесуального права, виконання завдань кримінального провадження. Вони є видом кримінально-процесуального примусу поряд із кримінально-процесуальною відповідальністю і кримінально-процесуальними санкціями.

Водночас слід погодитися, що, якщо підставою кримінально-процесуальної відповідальності і кримінально-процесуальних санкцій є кримінально-процесуальне правопорушення, тобто порушення вимог кримінального процесуального закону, яке вчинене суб'єктом кримінального провадження, для застосування заходів кримінально-процесуального примусу законом передбачені специфічні підстави. Їх специфіка відображаєть-

⁴ Белозеров Ю.Н., Марфицын П.Г. Обеспечение прав и законных интересов личности в стадии возбуждения уголовного дела. М.: Наука, 1994. С. 24.

⁵ Капинус Н.И. Процессуальные гарантии прав личности при применении мер пресечения в уголовном процессе: монография. М.: Буквевед, 2007. С. 121–122.

⁶ Фоміна Т.Г. Дискусійні питання щодо визначення системи кримінально-процесуальних гарантій. Право і Безпека. 2010. № 5. С. 187.

⁷ Журба А.І. Окремі проблеми системи заходів процесуального примусу за новим КПК України. Теоретичні та практичні проблеми кримінального судочинства: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Донецьк, 19 жовтня 2012 р.). Донецьк: ДЮІ МВС України, 2013. С. 86.

ся в тому, що «приведення в дію заходів кримінально-процесуального примусу не ставиться в безпосередню залежність від факту правопорушення»⁸. Наявність зв'язку із кримінально-процесуальним правопорушенням має певне значення лише для деяких заходів процесуального примусу (наприклад, приводу). Проте конкретні фактичні дані, які виступають підставами застосування цих заходів процесуального примусу, вказують лише на можливість правопорушення і на необхідність його запобігання для забезпечення нормального розвитку процесу. Заходи кримінально-процесуального примусу застосовуються за наявності підстав, які визначені законом, коли кримінально-процесуального порушення ще немає. І хоча заходи кримінально-процесуального примусу інколи застосовуються у разі порушення суб'єктом процесуальних обов'язків, визначальним щодо застосування цих заходів буде не факт правопорушення, а можливість правопорушення у майбутньому⁹ і, відповідно, необхідність його запобігання і гарантування належного здійснення кримінального провадження.

Чинний КПК України не визначає поняття заходів забезпечення кримінального провадження, хоча активно використовує цей термін. З одного боку, законодавче формулювання мети застосування заходів забезпечення кримінального провадження, а відповідно до ч. 1 ст. 131 КПК України вони застосовуються з метою досягнення дієвості цього провадження, дає підстави для розуміння сутності та сфері дії цих заходів дещо ширше, ніж сфера застосування виключно примусових заходів. Адже дієвість – це здатність активно діяти; здійснювати вплив на що-небудь і викликати відповідну дію і у цьому значенні заходи, що застосовуються з метою досягнення дієвості кримінального провадження, виходять далеко за межі виключно заходів примусу.

Однак, з іншого боку, перелік видів заходів забезпечення кримінального провадження, що міститься у ч. 2 ст. 131 КПК України, доводить, що законодавець включає до цього переліку певні процесуальні засоби державно-правового примусу, пов'язані з обмеженням прав і свобод особи (виклик слідчим, прокурором, судовий виклик і привід; накладення грошового стягнення; тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом; відсторонення від посади; тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя; тимчасовий доступ до речей і документів; тимчасове вилучення майна; арешт майна; затримання особи; запобіжні заходи).

Існування численних варіантів класифікацій заходів забезпечення кримінального провадження засвідчує, що ученими-процесуалістами використовуються різноманітні критерії розмежування цих заходів: цільове призначення, підстави застосування, ступінь примусової дії, режим обмеження прав і свобод особи, тривалість впливу, спосіб охорони кримінальних процесуальних відносин, правовий статус особи, стосовно якої вони застосовуються, що свідчить про різнохарактерність цих заходів і їх здатність гарантувати виконання як окремих норм, інститутів, так і загальних завдань кримінального провадження.

Кримінальними процесуальними гарантіями прав особи є численні й різноманітні за своїм конкретним змістом засоби, які встановлені нормами кримінального процесуального права і слугують, з одного боку, забезпеченню можливості реалізації, а з іншого – захисту, охороні і відновленню прав і законних інтересів особи – учасника кримінального провадження.

Відповідно до джерела їх закріплення можна виділити такі групи гарантій прав особи в кримінальному процесі:

- 1) міжнародно-правові гарантії прав і законних інтересів особи;
- 2) конституційні гарантії прав і законних інтересів особи;
- 3) спеціальні гарантії прав і законних інтересів особи (ті, що закріплені переважно в нормах КПК України, а також у кримінальних процесуальних нормах інших законів України).

Забезпечення прав особи в кримінальному провадженні досягається узгодженою дією усієї системи відповідних процесуальних гарантій, функціональними елементами якої визнають: юридичне визначення самих прав особи та процедури (порядку) їх реалізації; недопустимість звуження обсягу та змісту визначених прав; роз'яснення особі її прав і порядку їх реалізації; надання реальної можливості для самореалізації особою своїх прав; сприяння в реалізації особою своїх прав із боку посадових осіб, які ведуть кримінальний процес, а також вжиття ними заходів щодо запобігання порушень прав особи; відкритість і ефективність захисту та відновлення (компенсації) порушених прав особи¹⁰.

⁸ Филющенко А.А. Об уголовно-процессуальном принуждении. Правоведение. 1974. № 3. С. 109.

⁹ Там само. С. 109.

¹⁰ Літвінова І.Ф. Система та види гарантій прав особи у кримінальному судочинстві. Підприємництво, господарство і право. 2012. № 4. С. 147–148.

Аналіз змін і доповнень до чинного КПК України (як і законопроектів, запропонованих до розгляду у Верховній Раді України) дозволяє зробити висновок, що зміст деяких із них не відповідає окремим принципам юридичного процесу, засадам кримінального провадження, міжнародним стандартам захисту прав людини, а також вимогам законодавчої техніки.

Висновки і пропозиції. Структурованість самого права, у т. ч. і його поділ на матеріальне і процесуальне, а також особливості функціонування окремих галузей права, зокрема й кримінального процесуального, безпосередньо визначають досить розгалужену систему юридичних принципів і різний ступінь їх участі у механізмі правового регулювання.

Незважаючи на заходи, що вживаються для удосконалення процесуальних і організаційних засад кримінального провадження, з огляду на постійне реформування кримінального процесуального законодавства, а також системи органів, які його застосовують, говорити про успішність формування нової гарантованої моделі вітчизняного кримінального процесу ще зарано.

Анотація

У статті проаналізовано зміст реалізації гарантованості як принципу юридичного процесу у кримінальному провадженні. Визначено, що гарантованість кримінального провадження реалізується через систему процесуальних гарантій. У цьому аспекті критично проаналізовано кримінальне процесуальне законодавство та констатовано незавершеність формування нової моделі вітчизняного кримінального процесу.

Summary

In the article the content of realization of security as principle of legal process in criminal proceedings is analyzed. It is defined that the security of criminal proceedings is implemented through the system of procedural guarantees. In this aspect the criminal procedural legislation is crucially analyzed and incompleteness of formation of new model of domestic criminal procedure is stated.

Використана література:

1. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права (методологічний аспект): дис. ... док. юрид. наук: 12.00.01, 12.00.02. Київ, 1998. 401 с.
2. Журба А.І. Ієрархічність спрямування системи кримінального судочинства України. Правничий часопис Донецького університету. 2013. № 2. С. 34–41.
3. Белозеров Ю.Н., Марфицын П.Г. Обеспечение прав и законных интересов личности в стадии возбуждения уголовного дела. М.: Наука, 1994. 275 с.
4. Капинус Н.И. Процессуальные гарантии прав личности при применении мер пресечения в уголовном процессе: монография. М.: Буквоед, 2007. 416 с.
5. Фоміна Т.Г. Дискусійні питання щодо визначення системи кримінально-процесуальних гарантій. Право і Безпека. 2010. № 5. С. 185–188.
6. Журба А.І. Окремі проблеми системи заходів процесуального примусу за новим КПК України. Теоретичні та практичні проблеми кримінального судочинства: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Донецьк, 19 жовтня 2012 р.). Донецьк: ДЮІ МВС України, 2013. С. 85–87.
7. Филющенко А.А. Об уголовно-процессуальном принуждении. Правоведение. 1974. № 3. С. 108–110.
8. Літвінова І.Ф. Система та види гарантій прав особи у кримінальному судочинстві. Підприємництво, господарство і право. 2012. № 4. С. 143–148.

Grigoriy Mamka,

*Candidate of Law Sciences, Professor,
Department of Criminal Law and Criminology,
University of the State Fiscal Service of Ukraine*